

AZƏRBAYCAN YALLI RƏQSLƏRİNİN NOT YAZILARINA DAİR

Dairəvi və yarım dairəvi formada ifa edilən müasir “yallı” rəqslərimizin özündə birlik və vəhdəti təcəssüm etdirməsi onun iştirakçısı və tamaşaçısı olan hər kəsə bəllidir. Azərbaycan “yallı” rəqslərinin qədim köklərə malik olması barədə yazılı mənbələrdə məlumatlar verilmişdir. Qaya təsvirlərindən də göründüyü kimi, yallıların tarixi hələ dünyəvi dinlərin meydana gəlmədiyi, qədim insanlar arasında danışiq dilinin mövcud olmadığı, onların etnoslar kimi formalaşmadığı, cəmiyyətdə sosial təbəqələşmə proseslərinin getmədiyi tarixi mərhələdən başlanmışdır.

Düşünürük ki, “Günəşə” sitayiş erkən tarixi mərhələdə yaşamış insanların dünyagörüşü forması ilə bağlı olmuşdu. Bu baxımdan da günəşi müqəddəs hesab edən insanların arxaik təfəkkür tərzinin izləri müasir dairəvi rəqslərdə - “yallı”larda müşahidə olunur. Ehtimal edirik ki, nitqin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tarixin erkən çağlarında günəşin və odun şərəfinə keçirilmiş dairəvi ayinlər və mərasimlər get-gedə dəyişilməyə başlamışdır. Müasir yallı rəqslərinin əsasının həmin dövrlərdən qoyulmağa başladığı fikrindəyik. “Yallı”ların inkişaf mərhələlərini araşdırdıqda onların çoxəsrlik təkamül prosesini keçərək oyun forması aldığını müşahidə etmişik.

Naxçıvan MR-nın ərazisində bu rəqsin 100-ə qədər növü qeydə alınmışdır. “Yallı”nın Masallı, Lənkəran, Şəki, Qazaxda da ifa olunduğu məlumdur. Onu ifa edərkən iştirakaçıların sayı 10-15-dən 100 nəfərədək ola bilər. “Yallı” rəqsi zamanı kişi və qadınlardan ibarət dəstə düzəldilir. Sıranın başında duran rəqqas, yəni “yallıbaşı” əlində yaylıq və yaxud çubuq tutur, axırdakı rəqqas isə “ayaqçı” adlanır. Rəqs ağır tempdə başlayır, getdikcə sürətlənir. İfaçılar ritmik hərəkətlə dövrə vuraraq rəqs edirlər.

Bizə məlumdur ki, Azərbaycanda ifa edilən “yallı” rəqsi bilavasitə alov kultu ilə bağlıdır. “Yallı” sözünün kökü müxtəlif mənalarla əlaqələndirilmişdir. Ayrı-ayrı mənbələrdə bu sözün etimologiyası haqqında fərqli fikirlərə rast gəlmək mümkündür. İsrafil Bağirovun bildirdiyinə görə “yallı” əslində

“Yan” (yanmaq, od, alov) sözündən yaranmışdır. Odun tapıldığı dövrdə odu qorumaq, ətrafında dairəvi hasar çəkib hifz eləmək məqsədindən yaranıb. Qədimdə oda baxanlar, odu qoruyanlar, dediyimiz kimi, mühafizə məqsədi ilə odun, ocağın, yanğının ətrafında düzülürdülər, get-gedə bu, elə bir mərhələyə çatırdı ki, mütəşəkkil oyun formasını alırdı” [1, 13].

Dilçi-alim Mirəli Seyidovun “yallı” sözünün etimoloji təhlili ilə bağlı maraqlı şərhinin onun mahiyyətini tam açdığını zənn edirik. Alimin fikrincə, “Yallı” rəqsinin adı da “yal+od” - uca “uca ad”la günəşlə sıx bağlıdır. Onda “Yallı” - “yal+lı”, “alov+lu”, “od+lu”, “günəş+li” deməkdir. Ehtimal ki, qədim azərbaycanlılar odun, alovun şərafinə ayındə həmin rəqsin ilkin variantını ifa etmişlər. Elə buna görə də rəqs “alovlu”, “odlu” adlanmışdır. Bu rəqs ola bilsin sözlə, mahnı ilə, lap ilkin variantda isə nidalarla müşayiət olunmuşdur” [12, s. 79-80].

Milli-mənəvi sərvətimiz olan yallı rəqslərinin toplanması, nota salınması cari vaxtda mühüm məsələlərdən biridir. Bu sahədə müxtəlif dövrlərdə əhəmiyyətli işlərin görüldüyünü qeyd etmək istərdik. Bayram Hüseynlinin [5; 6], Əhməd İsadənin [7], Nəriman Məmmədovun [7], Məmməd Ələkbərovun, Əqidə Ələkbərovanın [2; 13], Səyavuş Əlizadənin [3], Musa Mirzəyevin [10], Aynurə Quliyevanın [8], Əkrəm Məmmədlinin [9] not yazıları və araşdırmaları qiymətli elmi mənbələrdən hesab edilir. “Yallı” rəqslərinin xoreoqrafik tərəflərini səciyyələndirmiş sənətşünas Kamal Həsənovun [4] işləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Yallı”ların nota yazılaraq gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində Xalq Musiqi Kabineti tərəfindən 1930-cu illərdə bir çox əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Kabinetin ekspedisiyalarında kütləvi xalq rəqsləri toplanaraq notlaşdırılmış, lakin əlyazma halında qalmışdır.

Nota salma işində M.Ələkbərovun xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. O, ilk dəfə 1969-cu ildə Naxçıvan yallılarını nota yazaraq Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi xalq yaradıcılığı evinə təqdim etmişdir. Bu mövzu altında bəstəkar “Şərrur eskizləri” adlı III hissəli süitasını da bəstələmişdir.

Azərbaycan yallı rəqs melodiyalarının notlaşdırılması sahəsində görkəmli tədqiqatçı-alim Bayram Hüseynlinin dəyərli işləri qeyd olunmalıdır. O, Azərbaycan xalq rəqsləri haqqında ilk dissertasiyanı yazan musiqişünasdır. B.Hüseynlinin xalq rəqslərinin, xüsusilə “yallı”ların toplanılması, nota yazılması və nəşri sahəsində xidmətləri böyükdür. Onun notlaşdırdığı bir çox rəqs nümunələri əsasən iki məcmuədə toplanılmışdır. “Azərbaycan xalq rəqs

melodiyaları” adlı məcmuənin birinci dəftəri 1965, ikinci dəftəri 1966-cı ildə nəşr olunmuşdur. Birinci dəftərə “Yallı”, ikinci dəftərə isə “Halay” rəqsləri daxildir. Birinci dəftərdəki yallı nümunələri B.Hüseynli tərəfindən Naxçıvan MR-nın Ordubad, Şərur və Şahbuz rayonlarından toplanmışdır. Bu fakt heç də təsadüfi səciyyə daşımır. Çünki yallı rəqsləri və onların səciyyəvi ifası daha çox həmin rayonlarda geniş şəkildə yayılmış və yaşadılmışdır. Məcmuəyə daxil olan nümunələr həm melodik, forma və lad-məqam quruluşu, həm ifa xüsusiyyətləri və folklor-rəqs ifaçılığı baxımdan, həm də musiqi tariximizin qədim dövrlərinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən ciddi elmi maraq doğurur. B.Hüseynli birinci dəftərə 25 yallının not yazısını daxil etmişdir.

Bu istiqamətdə elmi-məqsədyönlü şəkildə görülən işlərdən biri də, sənətşünaslıq doktoru, professor Ə.İsazadə ilə bəstəkar N.Məmmədovun bir likdə tərtib etdikləri “Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları” adlı topludur. Adı çəkilən topluya daxil olan nümunələr - xalq mahnıları və rəqsləri, o cümlədən, yallı rəqsləri respublikamızın Ağdam, Şəki, Zaqatala, Balakən, Salyan, Naxçıvan bölgələrindən toplanılmışdır. Məcmuəyə 24 yallı nümunəsi daxildir. Onların Naxçıvan MR-nın ərazisindən, məhz Şərur, Ordubad və Şahbuz rayonlarından toplanılmasını xüsusilə qeyd etməliyik.

Milli-mənəvi dəyərlərimizdən sayılan yallı rəqslərimizin tədqiqi sahəsində görülən maraqlı və dəyərli işlərdən biri də sənətşünaslıq namizədi Ə.Ələkbərovaya məxsusdur. Onun Naxçıvan bölgəsinin yallı rəqsləri haqqında yazdığı dissertasiya işi bu janrın öyrənilməsi yolunda atılan daha bir addım kimi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Bu istiqamətdə görülən işlərə S.Əlizadənin “Naxçıvan yallıları” adlı diplom işini də göstərmək olar. O, yallı rəqslərimizi tədqiq edərək 1971-ci ildə Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirərkən diplom işi kimi təqdim etmişdir.

“Yallı” rəqslərinin toplanılması və nota salınması kimi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən iş sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Bu sahədə bəstəkar M.Mirzəyevin fəaliyyətini qeyd etmək istərdik. O, nota saldığı “Köçəri”, “Çinq-çinq”, “Səlamı”, “Tənzərə” yallılarını 1974-cü ildə “Narodnaya muzıka Naxçıvanı” adlı kitabında nəşr etdirmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu kitab 2014-cü ildə azərbaycan dilinə tərcümə edilərək ikinci dəfə nəşr olunmuşdur.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra da bu sahədə görülən işlər uğurla davam etdirilmişdir. A.Quliyeva “Türk aləmində Naxçıvan musiqi

mədəniyyəti” adlı tədqiqatında Naxçıvan yallıları ilə Türkiyə yallılarının (Həlaylarını: - N.F) müqayisəli təhlilini aparmış və maraqlı nəticələrə gəlmişdir.

“Yallı”larımızın qorunması və yaşadılması sahəsində görkəmli tarzənpedaqoq Ə.Məmmədlinin son illərdə topladığı nümunələr çox dəyərlidir. O, unudulmaqda olan yallı rəqslərimizi nota yazmaqla məşğul olmuşdur. Əkrəm Məmmədli ilə Kənan Məmmədlinin birlikdə araya-ərsəyə gətirdikləri “Naxçıvan - Şəhur el yallıları” adlı kitab 2015-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Bu kitabda yallıların not yazıları ilə yanaşı, ifa xüsusiyyətləri, onları müşayiət edən musiqi dəstəsi və bu dəstədə istifadə edilən çalğı alətləri, eləcə də Azərbaycanda yallı rəqslərinin əsas yayıldığı və inkişaf etdiyi Naxçıvan ərazisində ifa olunan dairəvi rəqslərdən bəhs edilir. Həmin yallıların əksəriyyəti Naxçıvanın Şəhur bölgəsinə aiddir. Onu da qeyd edək ki, Şəhbuz rayonundan toplanmış yallı rəqsləri də adı çəkilən kitaba daxil edilmişdir. “Naxçıvan - Şəhur el yallıları” adlı kitabda 92 yallının not yazısı öz əksini tapmışdır. Həmin rəqslərdən biri də “Tənzərə” yallısıdır. Onu da qeyd edək ki, bu yallının not yazısına yuxarıda adlarını sadaladığımız məcmuələrin hər birində rast gəlmək mümkündür.

“Tənzərə” - hərfi mənada “qızılı tənbatən” deməkdir [4, 59]. Bu iki hissədən ibarət oyun yallısıdır. Saat əqrəbinin əksi istiqamətində ifa edilir. Onun birinci hissəsi asta, ikinci hissəsi isə hərəkətli tempdədir. Musiqi ölçüsü 2/4 və 6/8 olan bu qədim yallı instrumental müşayiətlə ifa olunur. İfa zamanı dəstə başçısı əlindəki dəsmalı havada yellədə-yellədə digər iştirakçıları öz ardınca aparır.

Mənbələrdə həmin yallı ilə bağlı maraqlı fikirlərin olduğunu aşkar etmişik. Firudin Rzayev bu rəqs haqqında belə yazmışdır: “Tənzərə - “Dan işığı” adında Günəş tanrısına işarə kimi təkrarlanır. Bu yallı eyni adda Türkiyənin Artvin, Şavşad bölgələrində rəqs zamanı səcdə xarakterli hərəkətlərlə qeydə

alınır. Bu da yallının Tanrı adına icra olunan qədim ayin, rəqs növü olduğunu Naxçıvan yallılarının ümumtürk mədəniyyətinə təsirini sübut edir” [11, s. 338].

K.Həsənovun da “Tənzərə” yallı rəqsimiz barədə verdiyi məlumatlar dəyərlidir. Onun yazdığına görə əvvəllər “Tənzərə” rəqsini qadınlar təmtəraqlı, qızıl bəzək-düzəkdən - boyunbağıdan, muncuqdan, sırğadan, üzükdən və başqa cəvahiratdan nəyi varsa, hamısını taxıb oynadılar [4, s. 59].

Bu rəqsin erkən formasının şaman ayinləri ilə bağlı olduğunu ehtimal edirik. Azərbaycan yallı rəqslərinin xoreoqrafik məzmununda qədim şamançılıq mədəniyyətinin izlərinin mövcudluğunu aşkar etmiş Ə.Ələkbərova bununla bağlı paralellər gətirmişdir. O, belə yazmışdır: “Yallının ifaçıları oyunun əvvəlində yellənirlər və bununla da özlərini həmin oyuna hazırlayırlar. Bu hərəkət şaman seansında da var. Şamanizmin əsas komponentləri, ayaqların hərəkəti, zərb alətinin səslənməsi və oxumaq yallıda da var. İfa sürətinin artması nəticəsində iştirakçıların ekstaz vəziyyətinə düşməsi, hərəkətlərin təkrarlanması açıq-aşkar nəzərə çarpır” [2, s. 44].

Onu da bildirmək istərdik ki, şaman ayinlərində rast gəlinən əl çalma, ayaq vurma hərəkətləri şamanların pis ruhları qorxudaraq özlərindən kənarlaşdırılmasına yönləndirilmişdi. K.Həsənovun fikrinə əsaslanaraq bildirmək istərdik ki, “Tənzərə” yallısının ifası zamanı bəzək əşyalarının əmələ gətirdikləri cingiltili səslər şaman ayinlərinin bəzi əlamətlərinin izləri kimi qəbul edilə bilər. Buna başqurd türklərinin “Tünerek uyunu” (Dairəvi oyun: - N.F) rəqsini də aid etmək mümkündür. Onun ifası zamanı başqurd qadınlarının geyimlərindəki - halqalar, önlüklərindəki, hörüklərindəki və yaylıqlarındakı sikkələrin tərpənişindən yaranan səslərin zərb alətləri ilə bərabər müşayiət funksiyası daşması haqqında mənbələrdə məlumatlar verilmişdir [14, s. 147].

Fikrimizcə, yuxarıda “Tənzərə” yallısı barədə qeyd etdiklərimiz onun tarixin erkən mərhələsində keçirilmiş dairəvi ayinlər və mərasimlərlə bağlılığını əks etdirir.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan yallı rəqslərində Göy Tanrıya sitayişin izləri özünü büruzə verir. Uzun tarixi inkişaf yolu keçərək cilalana-cilalana müasir dövrümüzə kimi gəlib çatmış “yallı”larımız hazırda Novruz bayramının və toy məclislərinin ayrılmaz atributlarındandır.

Nadir sənət incilərimizdən sayılan yallı rəqslərimizin toplanılması, nota yazılması və gələcək nəsillərə miras kimi ötürülməsi isə etnomusiqişünasların əsas vəzifələrindən biri kimi bundan sonra da davam etdiriləcəkdir.

Bütün bunların qloballaşan dünyada Azərbaycan yallı rəqslərini başqaları tərəfindən özününküləşdirmək təhlükəsindən xilas edə biləcəyini və milli musiqi xəzinəmizi daha da zənginləşdirəcəyini düşünürük.

Açar sözlər: yallı, dairəvi ayinlər, günəşə sitayiş, nota salma, not yazısı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov İ. “Yallı” haqqında bəzi qeydlər. / “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1972, 8 iyul.
2. Ələkbərova Ə. Yallı sənəti və onun Gəmiqaya rəsmləri ilə bağlılığı. / “Qobustan” jurnalı. № 2, 1999. s. 42-44.
3. Əlizadə S. Naxçıvan yallıları. Diplom işi. Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası. – Bakı, 1971.
4. Həsənov K. Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri. – Bakı, 1983.
5. Hüseynli B. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. I dəftər. – Bakı, 1965.
6. Hüseynli B. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. II dəftər. – Bakı, 1966.
7. İsayadə Ə., Məmmədov N. Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları. – Bakı, 1984.
8. Quliyeva A. Türk aləmində Naxçıvan musiqi mədəniyyəti. Sən.üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoref. – Naxçıvan, 2011.
9. Məmmədli Ə., Məmmədli K. Naxçıvan-Şərur el yallıları. – Naxçıvan, 2015.
10. Mirzəyev M. Naxçıvan xalq musiqisi. – Naxçıvan, 2014.
11. Rzayev F. Naxçıvan yallı adlarında əski dilimiz, tariximiz və şamançılıq izləri. Ulu öndər Heydər Əliyev isrinə multikultural və tolerant dəyərlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 3-5 may 2016-cı il. II hissə. – Bakı, 2016.
12. Seyidli M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. – Bakı, 1989.
13. Алекперова А. Хороводные танцы «яллы» Нахичеванской зоны. Автор. диссерт. кандид. искусств. – Баку, 1994.
14. Шитова С. Народная одежда башкир. В кн.: Археология и этнография Башкирии. – Уфа, 1968.

Фазиля Набиева (Азербайджан)**О нотах танцев яллы**

В статье дается информация о древних корнях танца «Яллы» в Азербайджане. Говорится о ранних мировоззренческих формах непосредственно связанных с поклонением Солнцу древних людей. Отмечается наблюдение в танцах современного «Яллы» следов архаического образа мышления древних людей. Показаны некоторые современные взгляды на этимологию «Яллы» и отражена информация о яллы «Тензере». Автор дает информацию о сборниках нот танцев яллы, подготовленных в различные годы рядом исследователей.

Ключевые слова: яллы, круговые обычаи, поклонение солнцу, нотация, сборники нот.

Fazila Nabiyeva (Azerbaijan)**About notes of dance “Yalli”**

This article provides information about the ancient roots of the “Yalli” dance in Azerbaijan. It is noted on the earlier philosophical forms of worship directly related to the “Sun” of ancient people. It was possible to note the observation of modern dance “Yalli” traces of archaic way of thinking among the ancient people associated with the Sun holiness. Showing some existing thinking about the etymology of “Yalli” and recorded information about it named “Tenzere.” The author presented the collections of notes and note-engraving dance Yalli in different years by different researchers.

Key words: Yalli, circular tradition, worship the sun, notation, collections of music.